

XXVI

Був саме святий вечір різдва Христового.

Сава сидів усе ще замкнений у слідстві, і в сільській хаті Івоніки було тихо та сумно. Марійка пересиджувала в ній сама, бо Івоніка мешкав у бурдею. Коло бурдея стояло немолочене ще збіжжя, в бурдею бджоли, і всього того не можна було лишити на самоті, без догляду. Свої воли й іншу молоду товарину спродав Івоніка на видатки, що потягнув за собою похорон і взагалі нещастя, а одна корова, що лишилася, находилася в Марійки. Вона мусила її мати близько себе, і так стояла стайня коло бурдея глухою пустою...

Було пізно вечором.

Поля були завіяні, надворі грала люта завірюха, вихор метав завзято сніжними хмарами, і всякий слід ноги чи залубнів (саней) зараз зникав по хвилині своєї появи. Неприязно й лячно виглядало довкола, навіть виду не було ніякого. Скільки й витріщався зір, не угледів нічого. Хмари снігу одна по одній гнали шаленим летом по білій поверхні й заслоняли всякни вид. Івоніка вихилився на хвилю з бурдея і озирнувся. Лише шмати снігу вдарили йому мокро з вітром у лице.

Він вернувся досередини й присів на землі, скулившись при печі, де горів огонь.

Коло бурдея тишина.

Сойка зарилася зі зимна в солому і ні звуччком не обзивалася, а стайня стояла пустою. Пишні бурі з сильним теплим віддыхом знаходилися бог зна де, а бджоли спали якимсь мертвецьким сном або заховувалися безгомінно тихо у своїх круглих хатках.

Він один надавав усьому життя.

Та ніколи не був так самотній, як тепер, як от сього вечора. Іноді, як перебував тут сам, так була у нього надія, що хтось надійде, приміром — Сава, як Михайла не було дома, або хто інший — були бурі, — але тепер знав, що ніхто не загляне до нього... Кому яке діло пускатися в таку страшну ніч до його нори? До пустки його? А його самого не було нікому потрібно; він став немов відлюдком від часу, як стратив сина.

А самотність доконувала свого.

Глибока, глуха туга виростала з неї, добиралася до нього й точила неустанно спокій. День і ніч квиліло в ньому питання: «Чому те все сталося, що сталося? Як його земля носить? — А відтак знов: — Пощо сталося? Чому, чому, чому? Чи бог так осудив? Чому бог так хотів? Що йому з того прийде?»

Його велика побожність і глибока, щира віра у вищу силу попалися нараз у найглибшу муку й терпіння, і ніяк не могли з них висотатися, ніяк не могли собі розв'язати оцеї кривавої прояви. Бог потребував душі Михайла. Бог також чогось доброго потребував. А Михайло був добрий. Та чому забрав йому сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини піднятися на сповнення сього нечуваного вчинку?

А відтак знов: «Кров страшна, в яку ступив Сава тілом і душею, але те, що затягнуло його в ту кров, чи не було воно в тисячу разів страшніше?.. Що се було? Звідки походило? Силою якоюсь?» Він чув силу якоїсь незваної могутності, та його дитиняча душа не була ще доросла до того, щоби збагнути ту необмежену тайну. Відчув насліпо, неясно існування ще якогось іншого світу, крім того, що його знав, і понуряв у глуху задуму... Відтак знов те саме, знов починався біль у його душі, знов неописане терпіння. Терпіння навпомацки. Світ з ним потемнів. Михайла не було вже. Не буде вже ніколи. Він лежав уже в землі, а он тепер товклися над ним хмари снігу...

Його лице викривилося. Почав хлипати, мов дійсна дитина. Сльози так і зсувалися пильно по його обличчю.

На таке вигодував він своїх синів. Таке було в нього сього року різдво...

А той, другий, сидів замкнений межі мурами і з дня на день чимраз більше сох, білів... А торік сиділи всі там у хаті вкупі, їли пшеницю й колядували. Він був такий веселий і жартівливий! А відтак притаскалися оба сюди й ночували тут. Сиділи допізна, ось тут на оцім місці, на землі, і він усе оповідав та й оповідав...

Сього року ніхто з ним не говорить...

Темінь зростала, а огонь в печі, що став притухати, освічував уже слабо предмети в хаті. Полумінь мигалася нечутно, перемінляла жаріючу барву в легко-синю, а тишина й самотність довкола нього розширялися чимраз більше й більше, неначе сповивали його у свої невидимі обійми.

«Торік о тій порі виходив до товарини глядіти, що вона робить, — промайнуло йому крізь ум, в ненастанній думці про сина, — а сього року стоїть стайня пустою...» «Ремигають...» — сказав, як вернув зі стайні.

Відтак ще щось сказав і сам засміявся. Веселий був. Звук його голосу і сміху стояв йому напрочуд живо в пам'яті... Застогнав із жалю, у гризучій самотності. Така порожнеча й тишина, замкнена в його хаті тишина, обдавали його, неначе все життя попрощалося з оцим кутиком землі.

А там на «горі» сиділа його стара жінка сама й плакала. Була як помішана.

Він плакав в одну сторону, а вона в другу.

А як він родився, то тішилися, що будуть мати кому свою працю полишити. На їх місці мав він стати — оба мали стати — статися такими, як вони, обробляти землю, як вони, а тим часом...

У деяких хвилях бувають сльози криваві...

Надворі неуханно лютувала завірюха. Ні одна зірточка не заблимає на небосклоні, а хмари снігу шаліли, мов фурії, по далеких, снігом привалених полях. Недобра, нечувана ніч спустилася оце на землю.

Вітер розірвав двері від стайні і скажено гримав ними від хвилі до хвилі.

Лісок за бурдеєм і ліси, що тяглися далі, «сусідній» і інші, визирали темно й задеревіло із білої заметільниці й ледве відрисовувалися своїми темними, неповоротними зарисами із снігової фурії...

Івоніка сидів, заривши пальці у волосся. Плакав і думав.

«Один у землі, а другий у криміналі... Ось чого він діждався на п'ятдесяти роках життя!» — переходило жалем крізь його розболілу душу. Відтак мимоволі вслухався в завірюху.

«Тяжка ніч!» — промайнуло йому раз крізь думку. Завтра будуть поля цілковито завіяні, і він буде примушений по коліна брести снігом, щоб добитися до Марії. Все мусив своїм тілом дорогу пробивати.

Цілі снопи снігу жбухались у два малі віконця, шаліючи в дикій гульбі довкола бурдея, неначе уганялися за кимсь. Голосно й лячно гримав вітер дверима коло стайні і не думав умовкати.

Нараз підвів Івоніка, бистро надслухаючи, голову. Чи не свистав оце хтось протяжно, допитливо крізь нічну завірюху? Йому причувся виразно свист. Надслухував ще уважніше, повздержуючи віддих, і нараз почало йому битися серце. Поволі й сильно билосся... Ось так свистав Михайло, коли вертав такою дикою нічною завірюхою з села до бурдея, зблудивши в скаженій заметільниці... Відтак відповідав він йому свистом або покликом, по чім справлявся по нім додому...

Надслухував хвилю із здичілим поглядом. Не повториться свист?

Повторився.

Довгий голосний свист аж улискувався. Миттю облягло його гарячістю по тілі. З блискучим, майже блудним зором зірвався із землі і кинувся надвір.

Вітер грав його сивим волоссям. Не зважав на те. Витріщившись хвилину в найстрашнішим напруженні в нічну завірюху, крикнув відтак, як за життя сина, але сим разом диким, несамовитим голосом понад розбурхану поверхню піль:

— Ми-хай-ле, твій тато тут!

Кілька хвиль пізніше примчав до нього стовпом високий вихор снігу, вдарився сильно о його груди, пірвав його кусень дороги за собою, покрутився вихром по місці і, тяжко стогнувши, помчався далі у нічну темряву...

З розбурханим волоссям стояв старий батько, прикований до місця, важко дишучи, витріщаючися в напрямі, куди погнався стовп снігу.

Що се було? Що се було? Волосся стануло дубом. Зойкнувши з якогось дикого, раптового переляку, силувався перехреститись.

Тут Михайло був.

Цілим серцем своїм, цілою душею своєю, коли мав її коли від бога, відчув що Михайло був оце в нього.

Він.

Він притискався до нього, поривав до себе, кликав, стогнав, а далі погнав, нещасний, вітром у незнані безвісті... Він же без світла помер. Перехрестившись насилу, заломив обі руки у побожній, розпучливій покорі.

— Господи милосердний, змилуйся над грішними! Господи святий, прости гріхи наші! Царю небесний, прийми нас у царство твоє й відпусти нам гріхи наші! Він прийшов до тата, щоби відвідати його, прийшов, щоб розбити самоту його й жаль його. Прийшов до тата, до татової груді прилинув, прийшов пожалітися на тяжку, невеселу й почорнілу свою долю...

І як стояв, так кинувся на землю й ударив побожні поклони. Відтак, перехрестившись востаннє, вернувся непевним ходом досередини і оглянувся неспокійним зором довкола себе в темряві...

Сильно втомлений, кинувся на давнє місце на землі і, заривши лице в долоні, віддихав тяжко, повними грудьми.

Не міг прийти до себе з несподіваного зворушення, яке так раптово напливло на нього. Переїнятий в уяві сином, не міг відзискати рівноваги духа.

Тут був Михайло.

Най се йому хто заперече або ні, най се йому хто вірить, або ні, а він був тут. Відчув се душею. А він не був ні п'яний (він же відрікся нап'яток зараз по смерті сина, щоб коли не перемогли його душі, й присягнув навіть у церкві від них), ні сонний, ні з розуму не зійшов. Він відчув його присутність серцем, і оце утома по стрічі з ним звалила його з ніг, мов підкосила. Жадібними очима окинув свій бурдей. Шукав за святою іконою.

Несвідомо, мимоволі тягнуло його під величну таємничу опіку, під якусь силу, що царила, що мала б влити в його розбурхану душу спокій і принести те, що розстрілилося в нім до неладу, і угледів її. Ось там висіла. Мала, почорніла, завітчана сухим васильком і жовтими гвоздиками, і повним видом була звернена до нього.

Він піднявся на коліна і, зложивши руки до мольби, мов дитина, потону в цілою покорою і повагою, з цілою щирістю і довір'ям своєї гармонійної, простої, тепер глибоко зворушеної душі в молитву.

Далеко поза північ лежав навколішках і молився.

За душу сина, що блукала без спокою по землі й терпіла безвинно тяжкі муки, терпіла під тягарем його сліз і сліз його жінки, і тонула в них на спід пекельних мук, та за блудного свого сина, що навів страшне горе на всіх і вижидав між грубими мурами дальшого рішення запропашеної долі...

О тій самій порі сиділа Марія у своїй хаті.
Хатина була слабо освічена. На накритім столі стояли миски, ложки, варена пшениця, завиванці, зварені сушені сливки, горіхи, яблука, горівка із медом.
На печі сиділа розперіzana, з розбурханим волоссям, у сорочці, скулена Марійка й співала.
Співала слабеньким, зів'ялим півголосом, ніби заколисувала дитину до сну.
Замовкла.
Зложила руки навхрест і, похиливши голову понад груди, немов дрімала.
Але не дрімала.
Ожидала синів...
Глибока дрімуча тишина панувала в хатині. Дрібоньке світло, що спадало з одної малої на стіні завішаної лампини, проясняло лише блідо нутро хатини.
Та проте зарисовувалися всі предмети у ній виразно. Вся хата була пристроєна святочно й мов ожидала когось. Від часу до часу завивав різними голосами вітер у комині, а часом гудів, мов там збилися рої джмелів. Се грала буря надворі. Згодом забрехала собака коло хати. Хтось застукав до дверей, а потім до вікна. Двері були подвійно зачинені ізсередини, бо Марія боялася, відколи її сина відвели від неї.
Вона зірвалася з місця і відтворила широко очі. Блудний, переляканий погляд перебіг хату і спинився на стелі.
— Жандари йдуть! — зойкнула з переляком і скулилася боязко вдвоє.
Стукання повторилося.
Вона почала труситися, відтак злізла з печі і станула тихо на пальцях у закуток, межи двері й піч.
Жандари йшли. Вони напосілися на її хату. Вже кілька разів несподівано надходили. Але в її хаті нема вже нікого. Хоч би й хотіли кого вивести, нема вже нікого. Хіба її...
— Івоніка дома? — закликав якийсь тремтячий беззвучний голос ізнадвору.
Вона не відзивалася. Дрижачи на цілому тілі, притискалася до стіни, а уста викривилися в неї, немов у малої дитини до плачу.
Глибока хвиля тишини станула в хаті. Двоє великих ясних очей ходило блудом по хаті й за чимось шукало.
По якійсь хвилі зачувся голос уже коло вікна.
— То ви лише самі в хаті, Маріє?
Нею випрямило щось раптом. Натягнула шию, мов серна, і звернула великий блискучий погляд до вікна.
— Чий се голос? — спитала, дзвонячи зубами.
— Таже мій! Не пізнаєте?
— Ні! Чий? Ніби я один голос чула в останньому часі? Хвиля неначе задуми, а потім:
— Мій голос старий!
— Ви жандар?
— Кого ще у вас забагато в хаті, що питаєте про жандарів?
— Вона пуста, як спорохнявіле дерево, — відповіла, — а може, по мене прийшли? Я нікого не вбила, я й нічого не знаю.
— А Івоніка де?
— На полях! Бурдей самий! Не можна було пусткою лишити! Не знаєте, які люди?
— Я хотів собі лише люльку закурити... і нині... побалакати... я старий... — почувся наново голос. Хвиля задуми й вагання.
— То... увійдіть у хату...
— Ні! Вже не піду! Снігу нанесу. Піду, може, ще до Івоніки, як успію! Господи боже, що за

заметільниця!.. Хвиля очікування зсередини.

— Жандар... — прошептала й притиснулася, як передше, лячно до стіни. — Лише вони ходять по таких ночах, по полях та по хатах!

— То ви жандар? — спитала знов.

— Ні, Марійко! Я не жандар! У мене волосся посивіло! Я ним, дякувати богу, ніколи не був, але я вам скажу, хто я. Тепер найліпша пора на те!.. Ніхто не вчує і ніхто не побачить! Я не хочу, аби хто вчув! Мені вас жаль! Господь святий видить, як жаль! Марійко, хрестіться! Я той, що щось видів! Мені тяжко з тим на душі! Я не можу вмерти! Хто знає, може, завтра дадуть свічку в руку, ніхто сього не може знати. Адіть, ваш Михайлик не надіявся, а тепер ходить десь по світі та й блудить, що без світла переставився!

Окрик болю роздався в хаті.

— Не заведіть, Марійко! Се вже нічого не допоможе! Так мало бути, й так сталося! А те, що я бачив, то бачив на свої очі, і най скажу, бо дуже мені тяжко з тим на душі! Я хочу того позбутися! Я не хочу бути ніяким свідком, нехай мене бог боронить! Оце кажу лише вам, бо мені дуже тяжко з тим на душі! А ви кажіть бадіці або не кажіть, а вам най я скажу та й позбудуся каменя з душі!..

Вона притиснулася близько віконця і зігнулася над ним. Наставила вухо й напружилася, мов струна.

— Що бачили? Кажіть! А може б, ви увійшли до хати? Надворі змете вас!

— Не змете! Не треба, аби ви мене виділи; доста вам буде того, що вчуєте! Тоді, щоправда, була нічка ясна й погідна, як я бачив. Ішли оба разом...

— Михайло!! — крикнула вона переражаючим голосом.

— Він і той, що його справив на тамтій світ! Молоде, як бджола, а вже убійник!

— Михайле! — крикнула знов Марія й почала товкти головою до стіни.

— Не заводіть, Маріє! Він уже не вернеться до вас! Слухайте, най вам скажу! Той ішов поруч із ним і мав на плечах рушницю! А я вертав з міста, і замануло мене вертати попри ліс додому. Як мене минали, Михайло поздоровкав, а той шукав очима землі. Блідий був, най йому бог простить, коли має які дні перед собою! Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здибав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав...

— Хто се був, хто се був? — скричала Марійка, притиснувши побіліле лице до шибки...

— Нехай вже вам господь бог його ім'я назве, вже я не годен його вам сказати! Добре, що вам оце сказав, бо не мав спокою. Бувайте здорові!

— Сава! — крикнула Марійка не своїм голосом, а відтак, як божевільна, кинулася до дверей. Почала сіпати дверма, розривати, та воно не йшло так скоро.

— Не проклинайте його вже надто тяжко, ви ж мати... — почувся востаннє остерігаючий голос, а відтак мигнула тінь попід друге вікно і втихло...

Марія забула, що ще й мотузком обмотала клямку з великим цвяхом коло замка, побоюючися заєдно появи жандарів. До того тиснув протяг дверми назад до хати й грався її слабими силами.

Врешті розірвала їх широко й виглянула надвір.

Слабе світло, що впало снопом із хати перед поріг, освітило купу наметеного снігу перед сіньми. Кілька слідів, а більше нічого. Сильний рвучий вітер бив її острими зимними колочками по лиці й очах, і вона мусила їх заплющити. За хвилю кинулася під хату в сторону вікна.

— Бадіко!! — зойкнула.

Та ніякого бадіки не було. Він зник, мов під землю зарився.

— Бадіко, хто се був? Кажіть, хто, і увійдіть до хати! — кликнула вже голосно, але лише гомін і свист вітру відповідали їй тривожним питанням. Підбігла кілька кроків поза дім на подвір'я, надслухувала й знов кликала...

Ніхто не обзивався.

Тоді виступили їй великі краплі поту на чоло й вона вернула назад до хати. Двері залуснулися за нею так сильно в замок, що вікна задзвеніли, а вона станула посередині хати, мов вкопана.

Хто се був, хто се був? Гой, що їх обох разом видів, і той, що йшов поруч із Михайликом з рушницею — убійник його...

«Нехай вже вам господь бог його ім'я скаже, вже я не годен його вам сказати!» — відізвилися в її душі слова незнайомого.

Закаменіла.

Як тоді, так і тепер перетягнулося гаряче пасмо вогню по її чолі під волоссям і розсипалося гранею (жаром) по висках і коло уст.

— Сава! — зойкнула, умліваючи душею. — Сава убив його! — і упала на долівку. Потім:

— Ні, ні, се не Сава! Брехав, проклятуший! Бодай би не діждався додому дійти, днини божої дочекається! О господи, рятуй, рятуй, рятуй!!

Підняла руки й почала бити поклони. Не знала чому, аж опісля сформувалися її думки.

Аби убійник найшовся.

Той, що її дитину зі світу згладив. Що запропастив одного, а другого кров'ю обкинув. Щоби він з'явився перед її очима, аби власними своїми руками розшарпала його на кусні, а ціточка, що лишилася їй одна одним на запустілу хату і пропадала безвинно у в'язниці, нехай би вернула...

Заломивши судорожно руки, молилася з лихорадним поспіхом, від часу до часу озираючися неспокойним, лячним поглядом, коли сніг бився о вікна, а двері у завісах з дикої гри бурі скрипіли й глумливо озивалися.

Відтак огорнула її глибока втома.

Попала в півсон. Як прокинулася, лампа ледве вже блимала.

Витягнувши шию, повела розширеними, перешукуючими очима по хаті. В хаті було пусто й тихо, коло стола порожньо, нетикано. Мов отверезилася. Та разом із тим зайшла з нею предивна зміна.

Її слаба вдача, що хиталася вічно між любов'ю і ненавистю, з кожним напливом сильнішого почування тратила рівновагу, не зуміючи втримати себе на середній дорозі гармонії, або хоч би лише й самої тверезої розваги, або доброти, що все помирляла. Вона відчувала в сій хвилі перший раз усім материнським інстинктом, що Сава убійник — і перший раз прокинулося в ній проти нього почуття ненависті. Страшне, бездонне, неописане почуття ненависті матері проти сина.

Дикий усміх болю скривив її уста.

Почала клясти.

Не говорила, але сичала. Божевільні, страшні прокльони, що, немов лякаючись самі себе, розбігалися один по одному у тихій хаті й розповзалися в темні, що чимраз більше зростала...